

LUND UNIVERSITY

Skoltidens makt

Persson, Anders

Published in:
Zenit

1995

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Persson, A. (1995). Skoltidens makt. *Zenit*, (1/1995), 15-28.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Anders Persson

Skoltidens makt

(Publicerad i *Zenit*, nr. 1, 1995)

Att gå i skolan är fullkomligt normalt. Förmodligen är det ett av skälen till att utbildningsforskningen sällan frågar vad det betyder att varje person i vårt samhälle tvingas tillbringa nio år i den obligatoriska skolan. Betydligt vanligare är det att fråga vad, hur och varför eleverna lär sig i skolan. Intresset för skoltidens innehåll är helt enkelt större än för skoltiden som sådan. Skoltidens makt bestäms alltså i allmänhet med referens till innehållet i det eleverna lär sig i skolan, men kan emellertid också referera till det faktum att alla går i skolan och att det, helt oberoende av innehåll, får konsekvenser för samhällets och individernas tid.

När frågan om betydelsen av allas obligatoriska skolgång någon gång ställs, görs det i drastiska termer som t.ex. när den finländske hjärnforskaren Bergström ifrågasätter skoltvånget och förespråkar en reform som öskulle befria barnet, den sista slavenö¹. Det förefaller nämligen som om skoltvånget inte kan diskuteras utan att man samtidigt förespråkar dess avskaffande. Detta kan bero på att skoltvånget - eller skolplikten som det inte helt korrekt kallas - framstår som en förmodern kvarleva som börjar vantrivas i det moderna så snart vi börjar reflektera över det.

I denna artikel² gör jag mig varken till tolk för den ena eller andra skol- eller samhällsmoderniserings, utan försöker helt enkelt belysa hur skolobligatoriet organiserar, strukturerar och ordnar tiden - såväl den sociala som den individuella. Syftet med artikeln är helt enkelt att rikta intresset mot själva skoltiden, i synnerhet dess bidrag till elevernas tidsvanemönster och dess samhälleliga konsekvenser. Den obligatoriska skolgången innebär nämligen för det första en långvarig och ständig upprepning av liknande aktiviteter, vilken får till resultat att eleven blir inordnad i ett visst **temporalt vane-mönster**. Detta speglar delvis skolans tidsmässiga inplacering i samhället och aktualiserar i synnerhet dess relation till andra sfärer i samhället, t.ex. familjen, lönearbetet och den högre utbildningen. Skolobligatoriet ger för det andra ett bidrag till produktionen av en **social tidtabell** genom att skolgången förbrukar tid i varje individs liv och därmed definierar ordningsföljden mellan olika aktiviteter och faser i individernas liv och, som en aggregerad konsekvens därav, i det sociala livet. På individnivån uppträder den sociala tidtabellen som en utvecklingstidtabell - giltig för den generaliserade genomsnittseleven - som skolan inte desto mindre har till uppgift att inordna varje elev i.

Om vi för ett ögonblick ser skolan som en förvarande institution, syftar dess verksamhet till att åstadkomma en speciell tidsmässig konsekvens, nämligen att frigöra de vuxnas tid för arbete. Detta illustreras på ett mycket grundläggande plan av att normalskoldagen, kl. 8-16, i huvudsak överensstämmer med normalarbetsdagen både i fråga om varaktighet och förläggning under dygnet. I detta snäva förvaringsperspektiv gäller alltså: de vuxnas lönearbetsberoende är förutsättningen för barnens skoltvång. Sett på det viset kan skoltvånget börja trivas i det moderna.

Om vi däremot betraktar skolan ur den innehållsliga i stället för förvaringsaspekten resulterar inte den i en självfallen temporal struktur. Skoltiden skulle, under förutsättning att allt annat vore variabelt, kunna förläggas mellan kl. 6 och 14 eller 18 och 2 på natten etc. Det finns idag inget i verksamheten som sådan som säger att den måste förläggas 8-16, utan det beror på att det under lång tid utvecklats en tidsmässig tradition och att elevernas föräldrar behöver hjälp med tillsynen av barnen under sin arbetstid. Den tidsmässiga traditionen har emellertid knappast sin grund i skolans förvaringssyfte utan har ytterst förmodligen sin upprinnelse i naturomständigheter, i synnerhet ljus och mörker, vilka ingrep i skolverksamheten på ett helt annat sätt för några hundra år sedan. Skolan må ha gått upplysningens ärenden, men knappast belysningens.

Modern tid: att tajma och tämja

Tidsorganisering är ett slags disciplin - kopplingen mellan öto timeö och öto tameö, dvs.. ötajmaö och ötämjaö är inte långsökta, vilket står klart efter följande utflykt till tidsforskningen.

Thompson prövar, i en ofta citerad uppsats, sambandet mellan det moderna industrikapitalistiska samhällets förändring av tidsorganisationen å ena och arbetsdisciplinen och arbetarnas inre tidsuppfattning å andra sidan och ger då några illustrationer av skillnaden mellan olika historiska tidsuppfattningar. Tidsuppfattningen i jordbrukssamhället kallar han uppgiftsorienterad därför att arbetet organiseras som en serie uppgifter, snarare än som den tids(och penning)mängd dagens lönearbete alltmer kommit att uppfattas som. Uppgiftsorienteringen är lättare att fatta än ödet klockslagsinrutade arbetet eftersom det äger en större grad av konkretion. Vidare är gränsen mellan arbete och liv mindre skarp i det förra fallet, till skillnad från det senare där gränsen stundtals blir knivskarp. I det uppgiftsorienterade arbetet går arbete och umgänge in i varandra, arbetstiden varierar med uppgiften och det existerar ingen större konflikt mellan arbete och tidsfördriv. Den inställningen till arbete förefaller ö...slösaktig och lättjefull för människor som är vana att rätta sitt arbete efter klockan.ö.³

Uppgiftsorienteringen har förmodligen inte främst att göra med arbetets karaktär, utan med den arbetande människans möjlighet att styra sitt arbete och Thompson skriver att:

öÖverallt där människorna kunnat styra sitt eget arbetsliv har arbetsmönstret utmärkts av intensiva arbetsryck som omväxlade med sysslolöshet. Mönstret lever i dag kvar hos vissa självständiga arbetare - konstnärer, författare, småbönder och kanske också studenter, vilket ger oss anledning att fråga oss om detta inte är en naturligømänsklig arbetsrytm.ö⁴

Min slutsats av detta är att den ryckiga arbetsrytmen kan man unna sig när man är, som det heter, sin egen. Det blir betydligt svårare i det moderna arbetsliv där stora massor av arbetande människor som inte är sina egna samlas i fabriker och kontor som bygger på övervakning och synkronisering av många små arbetsuppgifter och många olika individers tidsrytmer. Fabriken och kontoret är bland mycket annat kontrollmaskinerier och har ett gemensamt ursprung med det moderna fängelset. öFängelset, vad är det annat än en litet striktare kasern, en litet hårdare skola, en litet dystrare verkstad? Där finns ingenting som är kvalitativt annorlunda.ö, skrev Foucault⁵. Det kan i detta sammanhang också nämnas att när Young, som bl a undersöker betydelsen av naturliga och sociala tidscyklar i samhället, skall besvara frågan: När människor är mer frigjorda från fysiologiska (t.ex. hunger) och astronomiska (t.ex. temperaturvariationer styrda av solen) cykler, följer de då sina egna eller andras cykler? hämtar han utan särskild motivering sitt svar från två observationsstudier: den ena i en fabrik och den andra i en skola⁶. Disciplinering med hjälp av tiden finner vi i närmast renodlad form just i sådana institutioner.

När det moderna industriarbetet uppstår, framträder alltså specifika problem att samordna stora människomassor, att samordna människa och maskin och att kontrollera arbetsprestationer. I denna samordning och kontroll blir tidmätningen speciellt viktig. Enligt Thompson börjar övergången från uppgiftsorientering till klockslagsinrutat arbete med att en anställd blir en annan som medhjälpare. Till en början sker tidmätningen inte i timmar ó eller sekunder och tiondels dito ó utan i dagsverken.

Marknadssamhället

Det är emellertid inte endast det moderna samhället som industrisamhälle som sprider en ny tidsorganisation, utan också som marknadssamhälle. Med marknadssamhälle avses, för att uttrycka det med Polanyi att ö...samhället styrs som ett bihang till marknaden. I stället för att ekonomin är inbäddad i de sociala relationerna är de sociala relationerna inbäddade i det ekonomiska systemet.ö⁷ Om man definierar marknadsekonomi som en ekonomi som endast styrs av marknadspriser blir tidsfaktorn en väsentlig faktor i sig själv, under förutsättning att aktörerna på marknaden styrs av ett vinstmaximeringsin-

tresse. Marknadsprisernas variation förutsätter nämligen en tidsmåttstock för att man ska kunna köpa **när** det är billigt och sälja **när** det är dyrt, låna upp pengar **när** räntan är låg och låna ut **när** den är hög osv. (Det finns självklart också andra förutsättningar men de är inte av intresse här.) Om man vill få en yttlig men representativ föreställning om tidens betydelse i marknadsekonomin bör man betrakta det hektiska livet på Börsen, dvs. kapitalmarknadsplatsen, marknadssamhällets kanske viktigaste institution jämsides med arbetsmarknaden.

En annan aspekt av marknadssamhället är kontraktet vilket ur en aspekt innebär att den obönhörligt tickande klocktiden stoppas genom en överenskommelse mellan två eller flera aktörer. Tänk t.ex. på ett löneavtal. Det speglar förhållanden ö lönenivåer, utbuds- och efterfrågenivåer, styrkeförhållanden mellan parter, prisnivåer mm ö vid en viss tidpunkt som utsträcks att gälla utöver denna tidpunkt. När variationer över tid förväntas kan avtal innehålla paragrafer som gör dem elastiska i förhållande till t.ex. inflationen, dvs. prisförändringen över tid.

I marknadssamhället är med andra ord tidsorganiseringen ett instrument för att kvantifiera prestationer och samordna aktörer. Det moderna samhället är emellertid inte endast ett industrisamhälle och ett marknadssamhälle. Det är också ett ekonomiskt samhälle, vilket betyder att den tidsorganisering som ytligt kan beskrivas med att ötid är pengarö sprider sig från industrin och marknaden till alla delar i samhället. Även sektorer av samhället som inte lämpar sig för det ö t.ex. omvårdnadsverksamhet och undervisningsverksamhet ö underordnas successivt, i Sverige med ett snabbt språng just nu, den ekonomiska tidsrationaliseringen. Även vardagslivet och privatlivet inordnas i denna syntetiska tidsorganisation, vilket illustreras väl av t.ex. det kalkylerande i tid och pengar som skattesystem, föräldraförsäkring, barnomsorgstaxor etc tvingar barnfamiljer att utföra för att **maximera sin tid** med barnen och minimera kostnaderna för den barnfria tiden. Hushållsarbetets tidsrationalisering med snabbmat, mikrovågor och halvfabrikat är ett annat exempel.

Tid utan socialt innehåll

Johan Asplund skriver att vår tidsuppfattning är tömd på socialt innehåll⁸. Samtidigt är den moderna tidsorganisationen intimt förknippad med framväxten av den moderna föreställningen om ekonomisk rationalitet. Liksom tiden töms på socialt innehåll, separeras ekonomin från det sociala livet⁹ i det moderna samhället. Tid och pengar tenderar att bli samma sak eller åtminstone helt konvertibla. Först när tiden och pengarna avskiljs från ett konkret innehåll kan vi börja fatta tiden som enbart tid, pengarna som enbart pengar. Tiden och pengarna blir till allmängiltiga medel, som kan bytas och användas som måttstock i snart sagt vilket sammanhang som helst.

Den mätning som idag görs av t.ex. mänskliga prestationer med hjälp av klockan eller med hjälp av den moderna tidens förnämsta ekonomiska hjälpmedel ó redovisningen ó tycks stå över de sociala striderna och verkar inte ens tillgängliga för falsifikation. Men denna precision är självfallet socialt konstruerad genom att vi, när vi mäter i tid eller ägnar oss åt redovisning, ålägger oss disciplinen att endast registrera det som låter sig kvantifieras i timmar och sekunder och kronor och ören ó även i fall när det kvantifierbara är betydelselösa eller marginella aspekter av det fenomen som mäts.

Den tekniska grundvalen för det moderna samhällets tidsordning är kalendern, schemat och det mekaniska uret. Dessa möjliggör en tidsmässig regelbundenhet som med det moderna samhällets utveckling successivt ersätter den förmoderna naturbundna tidsuppfattningen med en socialt konstruerad. Redan i de medeltida Benediktinerklostrens användning av kalendern och schemat finner man, enligt Zerubavel, upphovet till den moderna tidsorganisationen. Men det var uppfinningen av det mekaniska uret som möjliggjorde en effektiv användning av schemat: öDet mekaniska uret var den första tidmätare någonsin som var uniform och vars användning inte varierade med naturliga omständigheter.ö¹⁰. I och med det mekaniska uret, som uppfanns på 1200-talet för kyrkbruk men som genomgick en successiv förbättring och förminskning under 15-1700-talen, erbjöds helt nya och exaktare möjligheter att mäta tid och det är säkert ingen tillfällighet att det sker en allmän spridning av klockor i samband med den industriella revolutionen: öDet lilla instrument som reglerade industrilivets nya rytmer var samtidigt ett av de angelägnare av de nya behov som den industriella kapitalismen skapade för att ge kraft åt sin framåttryckning.ö¹¹. Även om man inte själv förfogade över en klocka blev man emellertid upplyst om industrirytmerna av fabriksvisslan, vilken nu är bortrationaliserad men som då markerade vem som hade förfoganderätten över de människors tid vilka inte hade något annat att sälja än sin egen arbetskraft. Man kan förmoda att fickuret vid tiden för den industriella revolutionen markerade självdisciplinen hos den nya civilisationens borgare, medan de människor som tvingades inrätta sitt liv efter fabriksvisslan endast blev disciplinerade som utbytbara delar av en massa. Även om uret successivt blir en förutsättning för en uniform och rak tidsuppfattning som är skild från naturen, är urtavlan en modell av jordens cirkulära och ständigt upprepade rörelse runt solen. Med det digitala uret försvinner också den synbara kopplingen till naturen men den cirkulära upprepningen finns kvar.

Zerubavel menar att kalendern och schemat styr den mänskliga aktiviteten i det moderna samhället. Schemat tenderar helt enkelt att ersätta individens interna biologiska klocka, vilket man kan förvissa sig om genom att utföra ett experiment ó antingen verkligt eller tänkt ó nämligen att fråga och med nu äta när man är hungrig och sova när man är söm-

nig, i stället för att äta när man har lunchrast och sova när det är natt. Pröva själv att ta lunchrast på jobbet när du är hungrig eller gå och lägg dig en stund mitt under ett sammanträde om du är trött! Jag tror att om vi alla skulle börja tillämpa den naturliga, men individuellt varierande rytmen beträffande ätande och sömn skulle samhället drabbas av kaos. Det beror på att tiden i det moderna samhället är ett samordnings- och synkroniseringsinstrument. Vårt samhälle bygger, som Asplund skriver, på öklocktidsmässig koordination¹². Ett viktigt inslag i modernt organisationsliv är på motsvarande sätt ötimingö¹³.

Många intressen är självfallet förknippade med en sådan tidsordning men som Zerubavel uttrycker det har schemats utveckling i västvärlden alltid legat inbäddad i en uttalad ekonomisering av tiden¹⁴. Den moderna tidsorganisationen återspeglar således, som redan påtalats, en kalkylerande inställning. Den är emellertid inte endast ekonomisk i snäv mening, utan kan också spegla en strävan att skapa en sorts trygghet. Som Roth visar i fråga om olika typer av karriärtidtabeller, kan tidsförväntningar vara ett sätt att ö...fly från den osäkerhet som är förknippad med att inte veta var man står i förhållande till de andra¹⁵.

Naturtid och socialtid

Det finns flera olika sätt att markera skillnaden i tidsorganisering mellan förmodernt och modernt samhälle. Thompson gör som visats skillnad mellan olika temporala organisationer av arbetet: det uppgiftsorienterade och det klockorganiserade. Asplund skiljer mellan allmogetid resp. borgerlig tid¹⁶ och fäster uppmärksamheten på kulturellt bestämda skillnader i tidsorganisering mellan olika samhällsformer där olika sociala klasser dominerar. Ett annat sätt att fånga skillnaden ó vilken antingen görs till huvud- eller bisak men som nästan alltid nämns ó är att skilja mellan cirkulär och rak tidsuppfattning och då betraktas tiden mer ur en teknisk aspekt med avseende på hur människan föreställer sig och ordnar tiden ó i det förmoderna samhället som en cirkel med utgångspunkt i naturens rytm eller i det moderna som en linje med utgångspunkt från klockan.

Det finns anledning att vara försiktig och inte historisera uppdelningen i cirkulär och rak tidsuppfattning. Det moderna samhällets tidsorganisering har nämligen också cirkulära eller cykliska inslag. Young konstaterar, som redan nämnts, att det finns både fysiologiska och astronomiska cykler som påverkar oss. Men det finns också sociala cykler eller rytmer, t.ex. solåret, det religiösa året, sportkalendern, den akademiska kalendern, veckan¹⁷ och, varför inte, det politiska året med olika ständigt återkommande inslag som t.ex. motionstiden och budgetpropositionen vid bestämda tidpunkter samt valperioderna. I skolsammanhanget tycks det cykliska inslaget i tidsorganiseringen vara en mycket viktig komponent, varför jag ska göra en annan åtskillnad mellan olika sätt att

uppfatta och ordna tiden. Den kan relateras till de andra men riktar uppmärksamheten mot en annan aspekt av tiden.

Den tidsorganisation som dominerade jordbrukssamhället och allmogelivet och som hade uttalat cirkulära drag, ska jag kalla **naturtid** eftersom den främst utgör ett resultat av människans relation till naturen. Ett samhälle som är beroende av djur och växter ó antingen genom att jaga, samla eller odla dem ó blir beroende av naturen. Människan i det förmoderna samhället reglerar sitt förhållande till naturen genom att lära sig leva med naturen. Odlingsåret speglar därvidlag främst naturliga variationer i fråga om temperatur, nederbörd, vind och växtlighet under en längre tidsperiod, vilken upprepas om och om igen. Jordbrukssamhället anpassas till den cirkel som årstidsvariationerna men också dygnsvariationerna utgör, men i mitt perspektiv är det inte cirkeln som är det centrala utan själva beroendet av eller, rättare sagt, överensstämmelsen med naturen.

Jordbrukssamhällets tidsorganisering är en naturtid bara i så måtto att människan reglerar sitt förhållande till naturen genom att anpassa sig till den. I denna anpassning finns självfallet en variationsbredd som följer av speciella naturliga förutsättningar i kombination med mänsklig förmåga och uppfinningsrikedom. En viss tidsorganisation följer således inte automatiskt av naturen, utan den växer fram ur det sätt varpå människan med till buds stående medel reglerar sitt förhållande till naturen. Oberoende av samhällsform eller tidsuppfattning är tid alltid ett abstrakt begrepp med vars hjälp människan speglar varaktigheten i sin existens. Utan detta begrepp hade människan inte kunnat föreställa sig något annat än nuet, vilket för övrigt inte heller hade haft någon innebörd eftersom föreställningen om önuö förutsätter ödåö och ösedanö (öNärvaron av ting i det förflutna är minnet, närvaron av ting i nuet är förnimmelsen, och närvaron av kommande ting är förväntning.ö, för att citera Augustinus¹⁸). Strängt taget hade alltså människan under sådana förhållanden endast kunna **leva** nuet, hennes existens hade varit vegetativ i betydelsen oreflekterad. Tidsbegreppet är en viktig aspekt av att människan är en (själv)reflekterande varelse.

Det moderna samhällets utveckling och således också dess tidsorganisation, återspeglar en successiv frigörelse från beroendet av naturen. (Här kan vi t.ex. tänka på betydelsen av belysningens utveckling för tidshushållningens frigörelse från naturen.) När människan frigjort sig från ett inskränkt naturberoende och tiden därmed i mycket högre grad blir socialt definierad och konstruerad, blir den också mycket mer av en **socialtid**. I stället för att tidsorganisationen uttrycker människans relation till naturen, uttrycker den människors relation till varandra. Den moderna tiden, ofta kallad klocktid, är en social uppfinning som i mycket högre grad än den förmoderna reglerar, samordnar och synkroniserar sociala relationer ó inte minst maktrelationer.

Täthet

Ett framträdande drag i det moderna samhället är, för att låna ett begrepp av Durkheim, dess moraliska täthet. Begreppet beskriver interaktions- och kommunikationsintensiteten i samhället och Durkheim föreställde sig den stegrade intensiteten som en av orsakerna till det moderna samhällets arbetsdelning och differentiering¹⁹. Frånsett detta utgör en hög grad av sociala interaktioner och kommunikationer ett levnadsvillkor för människan i det moderna samhället, innebärande att hon liksom ständigt trängs ó för det mesta inte i bokstavig mening ó med andra. Det moderna samhället är i hög grad ett stads- för att inte säga storstadssamhälle, vilket vill säga att dess vitala aktiviteter är koncentrerade till städerna men också att människorna i stor utsträckning bor i städer. På detta stadium kan vi vända oss till Simmel och ta del av hans beskrivning av den hektiska storstaden med dess mångfald av aktiviteter och reserverade invånare som av psykiska överlevnadsskäl utvecklar en distanserad hållning till sina många medmänniskor och det stora utbudet av aktiviteter. I denna miljö utvecklas den blaserade attityd som innebär öatt reagera lagom starkt på nya retningarö²⁰ och den förståndets dominans över känslan som krävs för att stå ut i storstadens höga interaktions- och kommunikationsintensitet.

Under sådana förhållanden behöver varje människa en klocka:

öDen typiska storstadsmänniskans relationer och angelägenheter brukar vara så varierande och komplicerade, och framför allt gör anhopningen av så många människor med så differentierade intressen, att deras relationer och verksamheter griper in i varandra och bildar en så månglemmad organism, att helheten skulle falla samman i ett outredbart kaos, om man inte iakttog den mest noggranna punktlighet i samband med avtal och prestationer. ... Storstadslivets teknik är överhuvudtaget inte tänkbar, utan att alla verksamheter och ömsesidiga relationer så punktligt som möjligt inordnas i ett fast översubjektivt tidsschema.ö²¹

Tidsmässig samordning är som nämnts ett framträdande drag i det moderna samhället eller som Asplund uttryckt det: öVårt samhälle bygger på klocktidsmässig koordination. Om alla klockor plötsligt började gå olika, så skulle den sociala ordningen promptly falla samman. Det är verkligen sant, att samhället *går*, och gången ó och dess jämnhet ó bygger på ett nätverk av samordnade tidtabeller.ö²² Det är en rad olika relationer som samordnas: relationer mellan individ och stat, mellan individ och organisation och mellan individ och individ. Maktrelationer, kärleksrelationer och relationer mellan föräldrar och barn ó alla är de i någon mening, om än i varierande grad, beroende av användningen av klockan för att synkronisera möten och interaktioner.

Väntan

En aspekt av det moderna samhällets tidsorganisering, socialtiden, är således effektivisering av tidsanvändningen. Syftet med den tidsmässiga samordningen av relationer är att så mycket som möjligt undvika väntan. Just detta är mycket påtagligt inom det moderna samhällets ekonomiska verksamheter, t.ex. arbetslivets tidsrationalisering allt från scientific management med sina tidsstudier till det japanska just-in-time-systemet för produktionsorganisering och lagerhållning. Men inte ens den bästa tidsplanering gör att väntan helt kan undvikas, utan väntan blir jämsides med klockan ett av sätten att samordna det moderna samhällets interagerande och kommunicerande människomassor. Här kan vi tänka på städernas trafiksystem och marknadens sätt att organisera väntan ó kösystemet.

Kösystemet är ett slags institutionalisering av väntan. Det finns andra former av institutionaliserad väntan som har det gemensamt att de meningsfyller väntan i termer av uppskjuten tillfredsställelse. Investering, sparande och ränta är sådana institutioner inom det ekonomiska systemet. Humankapitalteori, som är en del av det jag i andra sammanhang kallat utvecklingsrationalism²³, bygger också på den uppskjutna tillfredsställelsen. Försäkringar kan också göra det, för att inte tala om välfärdssamhällets socialförsäkringar.

Kort sagt: väntan är ett centralt inslag i det moderna samhället både i termer av något av effektivitetsskäl försöker undvika och i termer av något som institutionaliserats i kösystemet och i den uppskjutna tillfredsställelsen. Ett centralt inslag i modern barnuppfostran, i synnerhet den av skolan organiserade, är just att barnen får lära sig att vänta.

Skoltid: temporalt vanemönster och tidtabellsproduktion

När vi nu övergår till skoltiden kan man lägga märke till att den utgör en blandning av en tidsorganisation som var förhärskande i förmoderna samhällen och en annan som kommit att dominera det moderna samhället. Skolåret är på många sätt oförklarligt om vi inte förstår det inom ramen för begreppet naturtid, det reglerar individens förhållande till naturen genom att det speglar odlingsårets och jordbrukssamhällets tidsorganisation ó men på ett kontracykliskt sätt. I skolåret fortlever på sätt och vis fortfarande den tid när barnens arbetskraft behövdes i jordbruket.

Skoldagen och skolveckan, till skillnad från skolåret, förstås bättre inom ramen för begreppet socialtid. Klockan och schemat reglerar såväl skoldag som skolvecka i syfte att samordna möten och interaktioner mellan människor.

Skolans blandning av tidsorganisationer blyttbelyser på ett intressant sätt det speciella

med skolans relation till samhällsutvecklingen. Skolan är på en och samma gång traditionsförvaltare och moderniserare och illustrerar Youngs åtskillnad mellan det cykliska som återskapar det förflutna och det linjära som introducerar nyheter. Detta visar också att skolan inte endast speglar det existerande samhällets förhållanden. Tidsmässigt är skolan både en märklig och fascinerande institution, eftersom den helt konkret speglar förhållanden i dåtid, nutid och framtid.

Det temporala vanemönstret

Skolan ger eleverna en viss tidsstruktur under skoltiden. Oberoende av vilken tidsstruktur de nybörjande eleverna har, behandlas de lika när de börjar skolan och påtvingas samma tidsorganisation i skolan. Skolan förutsätter, rättare sagt, att elevernas vardagsliv redan före skolan är organiserat på ett visst sätt, som t.ex. innebär att man sover på natten för att kunna vara vaken kl 8 när skolan börjar. Skolan bidrar därigenom till uppkomsten av ett gemensamt tidsmässigt vanemönster bland eleverna (men också bland föräldrarna).

En del av det temporala vanemönster som utbildas i skolan hänförs förmodligen till den dolda läroplanen, eftersom det rör sig om lärdomar som inte regleras av den officiella läroplanen. I Brodys redogörelse för Philip Jacksons klassrumsstudier, vilka låg till grund för begreppet den dolda läroplanen poängteras att ökonsten att vänta²⁴ är ett mycket viktigt inslag i den dolda läroplanen, men också: Att ständigt bli avbruten i arbetet. Att göra saker man inte är intresserad av eller ser någon mening med. Själva lektionssystemet, fyrtiominuterterrorn, gör att man börjar innan man vet riktigt varför och slutar innan man är färdig. Att strunta i kamraterna runtomkring. Inbördes hjälp är fusk. Att underkasta sig makt.²⁴ Jacksons slutsats av detta var att den dolda läroplanen handlade om att lära eleverna tålmod: Utan den här förmågan skulle livet bli miserabelt för dem som måste tillbringa sin tid i våra fängelser, våra fabriker, våra kontor och våra skolor.²⁵ (Det vore befogat att också nämna armén i sammanhanget eftersom alla som tillbringat ett knappt eller drygt år där, vet att väntan var en frekvent aktivitet och tålmod en ovärderlig kompetens.)

Begreppet öden dolda läroplanen²⁶ refererar, åtminstone i Jacksons tappning, till olika aspekter av tid. Att vänta är självfallet en sådan, att ständigt bli avbruten är en annan och det som Broady benämner öfyrtiominuterterrorn²⁷ ytterligare en. Jacksons referens till den nödvändiga tålmodigheten i olika organisationer kan förstås i termer av social tillgänglighet. En aspekt av att vara underordnad i en organisation är att i princip alltid vara socialt tillgänglig för organisationens överordnade. Ständig social tillgänglighet är helt enkelt ett sätt att samordna en viss typ av maktrelationer. Priset som den underordnade får betala för denna ganska ineffektiva samordning är väntandet. I det perspektivet

är den dolda läroplanen inte ett drag som vi finner enbart i skolan, utan i alla organisationer och organisatoriska sammanhang där få leder, styr eller behandlar många. I organisationer där ett fåtal leder en massa är den dolda läroplanen i Jacksons betydelse alltid åtminstone en latent funktion ó dvs. en funktion som varken är avsedd eller känd men som bidrar till systemets upprätthållande ó och ibland en manifest funktion ó dvs. en funktion som på ett avsett och känt sätt bidrar till systemets upprätthållande²⁶.

Att införliva skolans temporala vanemönster innebär förvisso att lära sig att vänta, men det innebär också att lära sig en viss dygnsrytm, en viss tidshushållning, att det är skillnad mellan form och innehåll i synnerhet när det gäller skolämnena, att lära sig att disciplinera sin spontanitet och att lära sig hantera skillnaden mellan privat och offentlig tid. Om detta skall jag resonera i det följande.

Tidsorganisationen och ämnena

Utbildningen av det tidsmässiga vanemönstret har sin förankring i skoldagens och skolveckans uppbyggnad under en lång följd av år. Genom den fasta organisationen av dem, med utgångspunkt i klocktidens schematisering av tillvaron, framkallas en skillnad mellan form och innehåll. Formen är tidsorganisationen och innehållet är ämnena.

En vanlig skolvecka sträcker sig från måndag till fredag och omfattar ca 20-35 lektionstimmars beroende på årskurs. Från och med årskurs 3 kan skoldagen vara åtta timmar lång, dessförinnan ca fem timmar. När det gäller innehållet ökar antalet ämnen från låg- till högstadium. Redan från första början existerar således en ämnesdifferentiering, även om gränserna till en början är betydligt mjukare än vad de är senare. I högstadiet är det tvära kast mellan olika ämnen.

Poängen med klocktiden är som sagt att den i sig själv är tömd på innehåll, den fungerar endast som en måttstock. Med hjälp av klocktiden som måttstock viktas ämnena, vissa ämnen ägnas längre och andra kortare tid. Kvalitet transformeras till kvantitet.

De tvära kasten mellan ämnen är onaturliga och endast motiverade av schemat, vilket i sin tur speglar samordningen av elevmassan, arbetsdelningen mellan ämnen, den klocktidsmässiga viktningen av dem, lärarnas arbetstidsförhållanden och liknande saker. Att kunna hantera de tvära kasten är naturligtvis en speciell läroprocess både för elever och lärare. Liksom man kan lära sig att äta när det är lunchrast måste man som skolelev lära sig att vara intresserad och inspirerad för t.ex. matematik tisdagar mellan 8 och 10, svenska torsdagar mellan 14 och 16 etc. Schemat är här i ständig kamp med elevernas individuella tidsvanemönster och biologiska klockor. Den elev som utbildar det temporala vanemönster som skolan föredrar, ålägger sig en förnuftets disciplin över

känslan för att kunna vara intresserad och inspirerad vid rätt tidpunkt.

Schemats instrumentalisering av innehållet

Eleven är alltid en i en grupp och schemat utgör ett koordinationsinstrument som syftar till att samordna 15, 20 eller 25 individuella tidsvanemönster och biologiska klockor. I det avseendet motverkar schemat spontanitet, dess syfte är snarast att tämja och leda spontaniteten. Detta är förmodligen en omöjlig uppgift, varför resultatet snarare blir en instrumentalisering av innehållet som tar sig uttryck i att formen blir överordnad. I schemats värld har ämnets karaktär mindre betydelse, utan alla ämnen förutsätts kunna bli organiserade på i princip samma sätt.

Schemat speglar klocktidsorganiseringens realitet, nämligen att en timme är en timme oberoende av sammanhang. Det budskap schemat ger, är att allt som görs inom dess ram kan delas in i timmar och minuter. Verksamheten löper en ständig risk att instrumentet, schemat, blir viktigare än innehållet.

Men eleverna och även lärarna har en tendens att informellt skilja mellan timmar och timmar beroende på sammanhang. Måndag morgon och fredag eftermiddag representerar t.ex. andra tidskvaliteter än veckans övriga tidpunkter, trots att schemat inte gör någon skillnad mellan måndagmorgonstimmar, fredageftermiddagstimmar och alla andra timmar. (Skolan har liksom arbetslivet sin öblå måndag då man börjar sent och sin öPOETS dayö (Piss Off Early, Tomorrow's Saturday) då man slutar tidigt, även om man numera i både skola och arbetsliv för det mesta är åtminstone fysiskt närvarande såväl måndag förmiddag som fredag eftermiddag.) Detta illustrerar att det inte är alldeles lätt att tämja spontaniteten och liksom i så många andra sammanhang leder schemats rationalisering till att det bildas en formell och en informell struktur, vilka åtminstone delvis speglar skillnaden mellan sken och verklighet. Samtidigt antyder detta att man inte bör överdriva klocktidens abstrakta karaktär. Klockan är abstrakt, men det är knappast den innebörd människorna lägger i olika tidpunkter. Denna spänning var förmodligen skälet till att min nu sjuårige son Jonn, när han höll på att lära sig klockan, ställde en fråga som helt avslöjar klocktidens karaktär: Pappa, hur **länge** är klockan tre? Värre var det att besvara den eftersom den i princip har ett oändligt antal svar.

Möjligheten till informalisering betyder emellertid inte att eleverna förblir helt opåverkade av schemats instrumentalisering av ämnena. Om man t.ex. frågar elever: Kan du tala engelska? eller Hur bra är du på engelska?, är det inte ovanligt att de refererar till hur lång den tidsrymd är under vilken de haft engelska på skolschemat: Jag har läst engelska i sex år.

Lektioner och raster ó offentlig och privat tid

Man kan dela in en individs tid i privatid och offentlig tid. Privatiden är tid under vilken man är socialt otillgänglig, medan offentlig tid är tid under vilken man är socialt tillgänglig.²⁷ Har barn överhuvudtaget någon privatid? Förhåller det sig i realiteten så att vuxna ständigt invaderar deras privatid och inte låter dem vara i fred?

Jag tror att en viktig skillnad mellan barn och vuxna är att barn har en kortare ó om ens någon ó privatid än vuxna. (Till saken hör att föräldrar till små barn också har en mycket begränsad privatid. Den nära relationen och det ömsesidiga beroendet mellan föräldrar och små barn gör att de delar en tillvaro av i det närmaste permanent social tillgänglighet.) Möjligen kan barn i leken realisera en fredad sfär. Men inte ens i leken får barnen vara i fred, ofta tillämpar vuxna vad som kallats en ölekingreppspedagogikö när de ska fostra och undervisa barn: de tränger in i barnens egen sfär och reglerar den och lägger därigenom i många fall band på barnens fantasi och spontanitet. Även när vuxna leker med barn sker ett slags rationalisering, eftersom den vuxne ofta inramar leken med regler, mål, tävlingsmoment etc. Barns helt självstyrda lekar framstår ofta som ofattbara för vuxna.

Redan i den tidsdisciplin föräldrar från allra första början försöker ålägga barnen, bildas en motsättning mellan offentlig och privat tid. En gång i tiden uppfattades inte barn som barn, utan som små vuxna. I takt med det moderna samhällets rationalisering kom emellertid den uppfattningen att avlösas av föreställningen om barn som små maskiner. Barnet skulle t.ex. äta vid bestämda tidpunkter med jämna mellanrum och göra allting annat vid bestämda tidpunkter med jämna mellanrum. Denna tidsorganisation innebar att barnet i princip skulle vara ständigt tillgängligt för föräldrarnas påverkan, eftersom ingen enda liten del av barnets tillvaro undgick tidsorganisationen. Det är först under de allra senaste åren som den mekanisering som tidigare präglade föreställningarna om spädbarnsomsorg har börjat upplösas. Men trots det är naturligtvis föräldrarna i allmänhet fast förankrade i det moderna samhällets tidsorganisation eftersom de arbetar och deltar i övrigt samhällsliv, vilket sätter sin prägel på familjelivet och på omsorgen av och umgänget med barnen. Dagens föräldrar kan säkerligen uppleva en motsättning mellan den icke-mekanistiska syn på barn som nu är förhärskande och det moderna samhällets klocktidsorganisation. Det är viktigt att ge barnet tid, men **hur** viktigt mätt i arbetstid? Det är viktigt att låta barnet utvecklas på sina villkor, men **hur** viktigt med tanke på att skolan kommer att jämföra och betygsätta alla barn med utgångspunkt från en enhetlig och obönhörlig måttstock?

I skolan är elevernas privatid mycket inskränkt, merparten av deras tid är offentlig. (I

princip samma sak gäller för lärarna.) Endast under rasterna har eleverna rätt att vara socialt otillgängliga och fredade från vuxnas invasion i den privata tidssfären, men då ersätts de vuxna invasionsstyrkorna av jämnåriga. **Jag tror inte att det finns någon plats i skolan där individen kan vara för sig själv**, vilket man kan förvissa sig om genom att under en rast besöka en toalett ó vilken normalt är en privat plats ó i skolan. Till och med bak en låst toalettdörr får man utstå attacker mot privattiden, eftersom många andra kan göra legitima anspråk på detta utrymme. Detta att skoleleven inte har någon plats i skolan där han har legitima skäl att vara för sig själv, illustrerar onekligen karaktären av skolelevens underordning.

Barnen och ungdomarna är i skolan av ett speciellt skäl, de ska genomgå en grundläggande utbildning och av det skälet har de ingen given privat tid. Hela skoltiden är i princip offentlig tid för eleverna. Men eleverna tänjer och bänder och drar i skolinstitutionen även i detta avseende och försöker skapa sfärer där de kan vistas för att få privat tid. Därmed bildas ett slags tidsmotsättning mellan skolpersonal och elever som också inverkar på ämnesinnehållet. Eftersom eleverna inte vill gå miste om sin privata tid och lärarna vill värna om den offentliga tiden blir rasterna mellan lektionerna synnerligen viktiga. Om man frågar en sjuåring vad han eller hon gör i skolan, brukar just rasten nämnas med en speciell vördnad. I övergångarna från lektion till rast och vice versa synliggörs ständigt tidsmotsättningar. Lektionerna bör inte inkränkta på rasterna och självfallet inte heller tvärtom. Därmed grundläggs också en annan viktig skiljelinje i det moderna samhällets tidsvanemönster: skillnaden mellan arbetstid och fritid.

Avsaknaden av privattid i skolan kan eleverna kompensera genom att utveckla ett skal runt sin personlighet, vilket skyddar mot intrång. Eleven har möjligheten att bygga en fri zon inom sig själv²⁸.

Skolans tidtabellsproduktion

Det förhållandet att alla barn och ungdomar börjar i skolan när de är 6-7 år och kvarhålls där tills de är 15-16 år påverkar på ett mycket grundläggande plan deras handlande eller, i första hand, hindrar dem från att handla på andra sätt än att gå i skola. Att tvingas gå i skola under en speciellt anvisad tidpunkt i livet innebär inte endast en konsekvens i nuet ó vilken således är förvaringen ó utan också en konsekvens på längre sikt ó tidtabellen som reglerar ordningsföljden mellan livets aktiviteter. Här bör man kanske också lägga märke till att tidtabellsproduktionen inte är avhängig att merparten barn och ungdomar går i den statligt/kommunala grundskolan, utan att de överhuvudtaget går i skola. Även om de fullgör skolplikt i alternativ skola eller genom undervisning ordnad i hemmet eller på annat sätt, innebär detta att aktiviteten **tar tid av deras liv**. Även om någon under alternativa former kan fullgöra sin skolplikt på väsentligen kortare tid än de

nio åren, vilket inte är särskilt osannolikt, har samhället i övrigt inrättats med utgångspunkt från att den obligatoriska skolgången förbrukar nio år av alla individers liv. Tidtabellen är således en konsekvens av skolorbliktoriet och dess förväntade tidsförbrukning, snarare än av det organisatoriska sammanhang i vilket skolgången fullgörs.

Att årskullar om i runda tal 100.000 personer anvisas skolförvaring i nio år och att närmare en miljon barn och ungdomar samtidigt befinner sig i skolan får emellertid inte endast konsekvenser för den enskilde, utan också för samhället. Om många individer påtvingas en viss tidtabell i sina liv, uppstår också en social tidtabell med ett speciellt utseende. Det skapas med andra ord en viss rytm ó en speciell temporal ordning ó i samhällslivet. Konkret innebär denna ordning att barnet måste sluta på dagis eller sluta vara hemma när hon börjar skolan, hon kan inte ha arbete som sin huvudsakliga sysselsättning förrän skolpliktsåldern är förbi, kan formellt inte tillbringa en stor del av sin tid någon annanstans än i skolan.

Den rytm som skolan ger upphov till i det sociala livet, ökar i några avseenden planer- och administrerbarheten av stora individkohorter. Den obligatoriska skolgången innebär att jag i dag kan uttala mig med mycket stor precision om hur många individer som kommer att sluta skolan om tio år, hur många som sannolikt kommer att gå vidare till gymnasiet, senare till högre utbildning och arbetsmarknad ó allt under förutsättning att jag vet hur många barn som fötts ett visst årtal. Här är det inte endast själva antalet individer som har betydelse, utan framförallt den temporala samordningen av individuella karriärer. Att jag i dag kan säga att X antal människor lämnar skolan om t.ex. fem år, och i efterhand finna att förutsägelsen hade mycket stor precision, beror inte på att jag är ett orakel, utan på skoltidens makt.

I de statliga samhällsadministratörernas perspektiv framstår självfallet en fastställd skoltidsrymd som ett planeringsinstrument. När t.ex. den förra socialdemokratiska regeringen genomförde frivillig skolstart för sexåringar motiverades detta bl a med att det fanns fördelar, i bl a ett ungdomsarbetslöshetsperspektiv, med att splittra den kohort som lämnar grundskolan. Förslaget presenterades för övrigt tillsammans med en rad andra påstått vitala förslag för den svenska ekonomin, t.ex. svenskt EG-medlemskap. Det går alltså att tänka skolgångens förvarande aspekt inom ramen för ett nationalekonomiskt, inte primärt utbildningspolitiskt, perspektiv.

Tidtabellen ger en viss tidsstruktur åt samhällslivet och gör därmed individflödena mellan bl a familj, barnomsorg, skola, högre utbildning och arbetsmarknad kalkylerbara. Då skolorbliktoriet gör tidtabellen tvingande för alla under en viss period i deras liv, lämnar skoltidens makt ett viktigt bidrag till tidtabellens upprättande. Skolorbliktoriet skapar

naturligtvis inte identiska individuella tidtabeller, men ger ett visst mönster åt dem. När detta blir gällande för praktiskt taget alla barn och ungdomar skapas en normaltidsplan för det individuella livet, vilken reglerar rytmen i det samhälleliga livet.

Noter

- ¹ Matti Bergström, *Barnet ö den sista slaven*, Bokförlaget Seminarium 1991, s 88.
- ² Artikeln är en lätt bearbetad version av kapitlet öTidsorganisering och skolobligatoriumö i min bok *Skola och makt. Om viljan till kunskap, beroendet av utbildning och tvånget att gå i skola*, Carlssons 1994.
- ³ E P Thompson, Tid, arbetsdisciplin och industrikapitalism, i dens., *Herremakt och folklig kultur. Socialhistoriska uppsatser*, Författarförlaget 1983, s 14.
- ⁴ A.a, s 28.
- ⁵ Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, Arkiv 1987, s 271.
- ⁶ Michael Young, *The Metronomic Society*, Thames and Hudson 1988, s 43 ff.
- ⁷ Karl Polanyi, *Den stora omdaning. Marknadsekonomins uppgång och fall*, Arkiv u.å, s 70.
- ⁸ Johan Asplund, *Tid, rum, individ och kollektiv*, Liber 1983, s 95 ff.
- ⁹ Polanyi, a.a.
- ¹⁰ Eviatar Zerubavel, *Hidden Rhythms. Schedules and Calendars in Social Life*, The University of Chicago Press 1981, s 37.
- ¹¹ Thompson, a.a, s 24.
- ¹² Asplund, a.a, s 95 ff.
- ¹³ Se t.ex. Glenn Morgan, *Organizations in Society*, Macmillan 1990.
- ¹⁴ Zerubavel, a.a, s 54.
- ¹⁵ Julius A. Roth, *Timetables. Structuring the Passage of Time in Hospital Treatment and Other Careers*, The Bobbs-Merrill Company 1976, s 92.
- ¹⁶ Asplund, a.a, kap 7.
- ¹⁷ Young, a.a.
- ¹⁸ Här citerad efter Bertrand Russell, *Västerlandets filosofi*, Natur och kultur 1984, s 307.
- ¹⁹ Emile Durkheim, *The Division of Labor in Society*, The Free Press 1964, s 256 ff.
- ²⁰ Georg Simmel, *Storstäderna och det andliga livet*, i dens., *Hur är samhället möjligt och andra essäer*, Korpen 1981, s 214.
- ²¹ A.a, s 212 f.
- ²² Johan Asplund, *Tid, rum, individ och kollektiv*, Liber 1983, s 105.
- ²³ Se t.ex. *Skola och makt*, kapitlet Kunskapsdefinition och beroendet av utbildning.
- ²⁴ Donald Broady, *Den dolda läroplanen. KRUT-artiklar 1977-80*, Symposion 1981, s 115.
- ²⁵ Philip W Jackson, *Life in Classrooms*, Holt, Rinehart and Winston 1968, s 18, citerad efter Broady, a.a, s 116.
- ²⁶ Om manifesta och latent funktioner se Robert K Merton, *On Theoretical Sociology*, The Free Press 1967.
- ²⁷ Zerubavel, a.a, s 147 ff.
- ²⁸ Resonemanget fördjupas beträffande skolan i kapitlet öMänniskoförändring på ytan och på djupetö i *Skola och makt*, Carlssons 1994 och allmänt i min artikel Maktutövning och socialt bedrägeri som motståndsform, vilken inom kort publiceras i *Statsvetenskaplig Tidskrift*.